

FÖLDVÁRI SÁNDOR

alexfoldvari@gmail.com

DOI 10.1432/belv.2014.1.2

A kora újkori szerb ortodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelem tükrében^{1}*

*Ojtozi Eszter (1936–2006), a bizánci liturgikuskönyv-kutatás
hazai klasszikusa emlékére¹*

— *The Serbian Orthodox Elite in the 18th Century Austro-Hungarian Kingdom
and the West Ukrainian Cultural Centres – through the Trade
of Liturgical Books* —

Abstract

It is a false concept that the ideas of the Enlightenment and national awakening were transferred to the Slavic peoples of the Habsburg Empire solely by the Viennese artists and scientists whose activity was prompted and supported by the royal court itself in the 18th century. This statement is partially true, but not entirely. Vienna was one route of the transmission of Western European cultural and political influences, but its role should not be overvalued in the examination of cultural relations between Slavic peoples and the Habsburg Empire. The Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies in Lviv has carried out several significant researches in the last decades. Iaroslav Dmitrovich Isaievich has led the institute for fourteen years, he is also a member of the Academy of Sciences and his findings on the topic are of primary importance. His work on the history of typography and book trade made it inevitable to reconsider the contacts of the Western territories of the present-day Ukraine with the Slavic peoples of the Austro-Hungarian Kingdom. The author of this paper, who is an expert of the old printed liturgical books of the Byzantine rite, has also come to the conclusion that book trade played a crucial part in the transmission of the Enlightenment. Apparently, the new ideas spread from Poland across Ukraine to the Serbs who lived in Hungary and on the Balkans. Serbian Orthodox Church as a determining factor in the national awakening was not taken into consideration either. As far as Orthodoxy is concerned, it is essential to make a distinction between the Greek and Serb churches and between the Russian and Balkan Orthodoxy as well. Consequently, the aim of this paper is to describe the contacts between the Serbs and the Ukrainian territories, to present the book trade between these peoples and areas, and to give a new insight into the ecclesiastical and national relations on the Balkans.

KEYWORDS: Serbian culture, liturgical book handling, Ortodoxie, early modern period, Western Ukraine

* A kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariæ Dunatáji népek kutatása programja terhére a Wekerle Alap-kezelő PC-DN-11/2012/015. számon támogatta.

¹ OJTOZI ESZTERnek a szakterület szempontjából felejthetetlen munkásságát jegyzeteiben bemutatja FÖLDVÁRI 2007.

KULCSSZAVAK: szerb kultúra, liturgikuskönyv-kereskedelem, ortodoxia, kora újkor, Nyugat-Ukrajna

Bevezetés

Ma már tarthatatlan közhellyé vált, hogy a felvilágosodás és a nemzeti megújulás eszméit egyedül és kizárólag Bécs közvetítette volna a Habsburg Birodalom szláv nemzetiségei felé. Jól lehet a bécsi szellemi élet valóban a legfontosabb ablak volt Nyugat-Európára, de nem ez volt az egyetlen. A magyar történészek alapos vitát folytattak a nemzetek kialakulásáról a múlt század nyolcvanas–kilencvenes éveiben; ebben a diskurzusban a NIEDERHAUSER Emil akadémikus által képviselt álláspont került elfogadásra, mely szerint már a 17. században beszélhetünk nemzetté alakulásról, előfeltételeiben és korai formáiban. Ennek a folyamatnak a szerbek esetében jelentős motorja volt a liturgikus könyvek importja a keleti szláv, vagyis a mai ukrán területekről. Először is azért, mert a balkáni szerbek egyáltalán nem használhatták nyelvüket és a cirill betűket kultúrájuk megőrzésére, miután a görög phanarióták váltak az Oszmán birodalom elitjévé. Mivel az egyháznak jól kiépített adminisztrációja volt, amikor a törökök meghódították a balkáni népeket, és mivel az iszlám gyakorlat a „könyv népeit” nem tiltotta el (csupán korlátozta) valásuk gyakorlásában, ha megfelelő adót fizettek, mindkét félnek előnyös volt, hogy a keresztény millet világi fejévé is a pátriárka vált. Ám a tizenhetedik században Isztambul Phanar (világítótorony) nevű városrészéről elnevezett gazdag és művelt görög nagypolgári réteg az oszmán uralom alatt lévő valamennyi keresztény felett magához ragadta mind a gazdasági, mind az adminisztratív hatalmat, sőt a pátriárkát korrumpálva még az egyházat is. Az egyházi pozíciók a görögök uralta balkáni klérusban adásvétel tárgyai voltak, és a legnagyobb összegű korrupciós pénzt a legmagasabb rangért, a pátriárkai szék elnyeréséért kellett megfizetni. Mivel a papoknak pénzük nem volt, a phanariótáknak annál több, ezért evidens, hogy a csúszópénzek fedezetének biztosításával a gazdag világi kereskedő réteg a markában tartotta minden jelentősebb egyházi szék főpapját, és mivel az egyházi adminisztrációt az oszmán kormányzat a keresztény millet közigazgatásaként használta, logikus, hogy a phanarióták így a teljes keresztény lakosság feletti hatalmat megszerezték. Mind lelki, mind világi, mind gazdasági téren a phanarióták voltak az összes ortodox hívő, tehát a bolgároknak és a szerbeknek is urai. Emiatt lehetetlenné vált a szláv ajkúak mégoly korlátozott művelődése. A Habsburg Birodalomba menekülő szerbek², jóllehet állandóan panaszkodtak hátrányos helyzetükre, ha magukat a magyarokhoz hasonlították, ám a balkáni testvéreiknél összehasonlíthatatlanul jobb helyzetbe kerültek. Vallási s világi önkormányzatuk az egyházi szláv liturgia s a cirill betűs könyvek szabad használatával párosult. A Szentendrén kutató szerb kollégák monográfiájában és az egyéb gyűjteményeket a jelen munka szerzője korábbi publikációiban leírt possessor margináliák egyértelműen bizonyítják, hogy a 17–18. század folyamán a Magyar Királyság területén élő szerbek alapvetően a mai ukrán, akkori kelet-lengyelországi területekről származó könyveket importáltak. Az ukrán és fehér-orosz nyomdák ugyanakkor lengyel hatások alatt álltak, és tulajdonosaik civil testvérületek (confraternitas) voltak, ezáltal rugalmasabb kiadói politikát és a nyugati kultúrának, a barokk

² A Magyar Királyságbatörténet bevándorlás három fő hullámát különítettük el korábbi munkáinkban. Lásd alább a megfelelő jegyzetekben a magyarországi szerbek történetéről hozott irodalmat; a migrációs hullámokról főleg a negyedik fejezetben idézett munkáinkat.

hatásainak jobban kitett nyomtatást folytattak. Bőséges elő- s utószavaik, a szent könyveket kísérő világi kommentárjaik, főként pedig a liturgikus tartalmakat illusztráló rézmetszeteik a nyugat-európai barokk hatásait lengyel közvetítéssel így a Magyar Korona szláv nemzetiségéhez is eljuttatták. A Lembergben nemrég elhunyt ISZAJEVICS akadémikus kutatásai, s a vele kapcsolatban dolgozó jelen szerző munkái folytatásaként a kérdés nagymonográfiában történő feldolgozása várható, mellyel további bizonyítékokat kapunk arra, hogy a késő barokk és a korai felvilágosodás korában a nemzeti öntudat ápolásában a szerbek a mai ukrán területek városainak jótékony hatására tartották meg és fejlesztették nemzeti kultúrájukat. Az orosz gyámkodás majd csak a 18. század végétől válik erőssé.

A korai felvilágosodás és a nyugat-európai kultúra közvetítése a Habsburg Birodalom szláv népei felé

A tizennyolcadik századdal foglalkozó szakirodalomban sajnos axiómának számító babona, hogy a felvilágosodással párhuzamos, illetve már ezt meg is előző nemzeti ébredés (a cseh történetírás alapvetően német irodalma nyomán elterjedt terminus technikusok: *národní obrození*, illetve *Nationale Wiedergeburt*) katalizátorai főként, sőt alapvetően a Nyugat-Európából Bécsen át érkező kulturális hatások voltak. Ez részben igaz, de nem teljesen, ezért abszolutizálása tévedés. A magyar testőrírók szerepét szokás idézni³, a szláv elite pedig a Bécsben (is) működő Dositej Obradović munkásságát a szerbek, Jernej KOPITAR a szlovének és minden szláv nép, illetve Jozef Dobrovský a cseh történetírás és a szláv nyelvészet szempontjából.⁴ Az egyszerűsítést nem cáfoljuk hasonló szimplifikációval; noha Dositej Obradović esetében, aki szinte egész Európát mind Nyugaton, mind Keleten beutazva vált aufklärista, szabadkőműves értelmiségivé, aki az ortodox szerzetes voltát és főként szerb nemzeti elkötelezettségét mind erősebben őrizte s felvállalta – nem egyértelmű, hogy miért pont Bécs lett volna számára döntő közvetítő az európai kultúra megismerésében. A fogalmi tisztázáshoz először is rá kell világítanunk, hogy a nemzeti ébredés a felvilágosodásnak nem csupán velejárója, netán mellékterméke, hanem a felvilágosodás által katalizált, de vele párhuzamos és már önállóan, korábban elinduló folyamat.⁵ A felvilágosodás katalizálta ugyan a polgári nemzet kialakulását, mint a népképviselést, azonban a nemzet ennél több, és az önálló kulturális-társadalmi elit formálódásával születik meg. Ilyen értelemben a magyar történetírásban hosszas vita zajlott a hetvenes-nyolvanas években arról, hogy a Habsburg Birodalomban (illetve, a Magyar Királyságban) élő népek esetében a 17. században már beszélhetünk-e nemzetképződésről, ennek csíráiról, és NIEDERHAUSER Emil igenlő álláspontja került ki győztesen.⁶ A kulturális elit kutatásánál pedig a szerbek ese-

³ Mária Terézia 1760-ban felállított speciális udvari gárdájának tagjai volt nemcsak az ismert Bessenyei György, hanem a maga korában hasonló szerepet játszó Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Nalácz József és mások; vö. CZIGÁNY 1986. 82–83., a cseh nemzeti ébredéssel összevetőleg a magyar nemzeti megújulást, és további bőséges bibliográfia pedig OROSZ 1982. 117–165.; a testőrírókra kül. 123–125.

⁴ Dositej Obradović bécsi korszakára vö. MARKOVICH 2011. 5–27., Kopitarra: POGAČNIK 1977.; szlovénül; ill. javított német ford. Pogačnik 1978.; Dobrovský és Kopitar kapcsolatiára Jagić 1885.; Jagić 1897.; Dobrovský bécsi működésére Brandl 1883.; a legteljesebb bibl. róla Krbec–Laiske 1970.

⁵ Pražák 1983. 125–138.

⁶ NIEDERHAUSER 1982. (korábban magyarul NIEDERHAUSER 1977.) Vö. NIEDERHAUSER 1965. 565–580.

tében fontos a liturgikus könyvek vizsgálata, s a jelen dolgozat kereteiben erre szorítkozunk. A késő-barokk hatások elérték lengyel közvetítéssel a nyugat-ukrán területeket (amelyek ekkor a Lengyel Királyság részei voltak), és ennek szekularizáló szerepe volt Ukrajnában, illetve nemzeti öntudatot erősítő eredménye az onnan könyveiket beszerző szerbeknél. Ez az irány tehát a bécsi hatásokkal párhuzamos, és legalább olyan erős, mint azok. Ennek megértéséhez a szerb nemzeti egyház balkáni helyzetéről kell elgondolkodnunk.

Különbségek a szerb nemzeti egyház helyzetében a Balkánon és a Magyar Királyságban.

A közhellyé vált tévedés, miszerint a törökök elnyomták a keresztényeket (ami bizonyos tekintetben persze szomorúan igaz), s ezért és kizárólag ezért vált volna válságossá a balkáni szerbek helyzete. Hiszen például Nagy Szulejmán hasonlóan tehetséges hadvezére, a szerb származású Sokolović Mehmed ruméliai nagyvezér gyámkodásával állították vissza Ipek patriarchátusát – amelynek élére pont a renegát oszmán hadvezér szerb fivére (Makar/-ios) került, aki keresztény hiten maradt, és kolostorba vonult, így szerzetesként alkalmas volt püspöki, sőt jelen esetben pátriárkai tisztségre.⁷ Tehát a családi s a nemzeti kötelék erősebb volt a világnézeti (vallási) különbségeknél! Ez a nyitottság és az ebből adódó (pozitív) nepotizmus jellemző maradt az Oszmán Birodalom további története során is, sőt erősödött.⁸

A szerb hívők által érthető egyházi szláv liturgia s az ennek alapján a 17. században formálódott szlaveno-szerb nyelvű félig világirodalom (ami nem kizárólag liturgikus jellegű, de tematikájában főként egyházi, valamint a dicső középkori történelemből vett szűzséggel operált) a Balkánon a török megszállás kezdeti szakaszában el nem pusztult, ám a görög phanarióta-elit megjelenésével csaknem lehetetlenné vált. Amint ezt kiemeli a szerb történelem klasszikus angol monográfusa, TEMPERLEY, követve a balkáni történelem máig is mérvadó szerzőjét, JIREČEKET, a görög phanarióta uralom a kolostori iskolákban a szláv nyelvű cirill betűs írást is ellehetlenítette, nem is beszélve az egyházi szláv liturgia visszagörögösítéséről.⁹ A szerb egyházi műveltség hanyatlását, ezzel párhuzamosan a szerbeknek a keresztény hit rovására is hangsúlyozott nemzeti jellegét, folklórral átítatott vallási életét a magyar szakirodalomban egyoldalúan ítélte meg olyan komoly szerző is, mint HADROVICS László, majd őt fél évszázad múlva fenntartás nélkül követő s a római katolikus látásmódot preferáló MOLNÁR Antal, aki egyébként forrásközpontú s alapos irodalmi apparátussal dolgozó történész.¹⁰ Nem feladatunk és nem célunk vizsgálni, miért volt az igényes nyelvész HADROVICS éppen ebben az egy könyvében tendenciózus (amelynek jegyzetek nélküli magyar kiadása rontotta mind a szerző, mind újrakiadóinak szakmai presztízsét, hiszen a szakma félszázados haladását ilyen esetben illene bemutatni), ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy maga HADROVICS is tett már lépéseket árnyaltabb megközelítések irányába.¹¹ A szerb pópák részben analfabéták, a nép a Szentháromságot összekeveri Jézus, Mária, József személyével, a klérus lezüllött, italozó, s egyebek – záporoznak az elmarasztaló ítéletek az objektivitásra törekvő történészek tollából. Ezek nem nélkülöztek ugyan minden alapot, ám az esetleges nyugati kultu-

⁷ TEMPERLEY 1917. 123 skk.

⁸ INALCIK 1954. 103–129.

⁹ TEMPERLEY 1917. 123., 163–166.; JIREČEK 1876. 466–467.

¹⁰ HADROVICS 1947. Ennek fél évszázaddal későbbi magyar kiadása mellőzte az eredeti jegyzetapparátusát (sic!), arról nem is beszélve, hogy egyetlen szó erejéig sem tartalmaz semmilyen kísérőtanulmányt sem a szakterület félszázados fejlődéséről: ELTE Szláv Tsz kiad: Budapest, 1991.; az őt fenntartások nélkül következőből kiemeljük MOLNÁR 2008. 76–90.

¹¹ HADROVICS 1942.

rális felsőbbség, vagy a ferences misszionáriusok római katolikus öntudatával a szerb ortodoxia rosszabb, hitetlenebb kereszténynek bélyegzése nemcsak tudománytalan, hanem erkölcsileg is megengedhetetlenül hibás.¹² A kereszténységet a homályosan ismert evangéliumi hittételek mellett a népszokásokban és helyi hagyományokban megélő szerbek (az evangéliumoktól is néhol eltérve, s az aktuális teológiai-dogmatikai állásfoglalásoktól sokszor különböző módon) valóban elmaradtak attól a kulturális színvonalától, amit a középkori önálló szerb állam és önálló szerb egyház idejében irodalmi, művészeti, építészeti s életmódbeli kultúrában a szerbség felmutatott, az akkori Európával határozottan versenyképes módon.¹³ Ezt a hanyatlást semmiképpen sem írhatjuk éppen a nemzeti szerb ortodoxia rovására, de még az oszmán hódítás terhére is kisebb részben, amely utóbbinak a közhiedelemben élő súlyos mértékkel szemben csekélyebb volt a káros hatása.¹⁴ Ennek a műveltségi süllyedésnek a hátterében a görög egyház és ezen belül a phanarióta dominancia káros hatását kell észrevennünk. A phanarióták a világítótorony jelentésű „Phanar” városrészről kapták a nevüket, amely Konstantinápoly görög negyedét jelölte. Mérhetetlenül gazdagok voltak, és elnyerték a legmagasabb állami pozíciókat is, mint a flotta dragománja, aki a görög szigetek és a part menti szárazföld ura is volt, vagy a Porta dragománja, külügyminiszteri hatalommal, többek között.¹⁵ A diplomácia s a hadsereg fő pozíciói tehát nem-török, sőt nem-muszlim kezekben voltak, ami jellemző az Oszmán Birodalomra.¹⁶ Meggyőződésem szerint ez az oszmán birodalmi struktúra nomád örökség, amelyet a kutatás nem vizsgált kellően összehasonlító tipológiával, a mongol és egyéb sztyepei birodalmak figyelembe vételével. Ezek alapvetően konglomerátumok; a különböző nomád népek önállóságával, amelyek a hadviselési szempontból alárendeltek az uralkodó népnek vagy törzsnek, de a hatalmi érdekközösségen túlmenő asszimilációra nem kötelezettek. Ahogyan például a magyarok is éltek a Kazár Birodalom kötelékében. Az iszlám pedig első korszakában még az arab dominanciát érvényesítette, a beépülő perzsákat is arabosította, viszont a török népek megjelenésével az iszlám birodalmak már megszűntek az umma hittedjesztő s arab-központú moszlim közösségének lenni, hanem a vallást kizárólagosan hatalmi eszközként kezelő szeldzsukok, majd az oszmánok elsősorban hatalmi-politikai képződményei voltak. Szerkezetükben e török népek a magukkal hozott hatalmi struktúrát és az arab-iszlám umma sajátosságait ötvözték, mindkét hagyományt érvényesítve, s egyiket sem kizárólagosan. A török szultán az összes ruméliai keresztény világi fejévé tette meg a konstantinápolyi pátriárkát, ezzel nemcsak a dhimmi-státuszt biztosítván a keresztényeknek, hanem az adók behajtására s az adminisztrációra hasznosította a bizánci birodalomtól megörökölt egyházi hivatali rendszert.¹⁷ Külön kutatás témája lehetne, hogy Anatóliában hogyan alakultak a dhimmik feletti politikai-egyházi fennhatóságok; ezt érdemes lenne önálló munkában vizsgálni, mivel az oszmán birodalom historiográfiája sem szentelt nagy figyelmet a balkáni s a

¹² Ezt a szakmailag egyoldalú megközelítést, ami morálisan is kritizálható, sajnos a nemzetközi szakirodalom elismert és ünnepelt szerzőinek némelyike is követi, vö. Mylonas 2003.

¹³ A középkortól kezdve szakmailag érvelő, nem csupán dilettáns érzelemmel fűtött (sőt ezt kerülő) módon mutatja fel a szerb kultúra sajátos és európai szintű értékeit: SAMARDŽIĆ–DUŠKOV 1993.

¹⁴ Tagadhatatlan, hogy a török hódítás nem tett jót a keresztényeknek; ám ennek a túldramatizálása következtetett mind a huszadik század első felében az uralkodó polgári történetírás keresztény elkötelezettségéből, mind a szocialista történetírás antagónisztikus ellentmondásokat és mindenben a kibékíthetetlen harcot kereső jellegéből; vö. MIRKOVIĆ 1965.

¹⁵ SCHEVILL 1991. 305.

¹⁶ A birodalmi adminisztrációra s a phanarióták szerepére: GIBB–BOWEN 1957. I/II. 207–261.; és átfogóan a szakterület klasszikus monográfiája: RUNCIMAN 1968. 165–207.

¹⁷ JELAVICH 1983. 52–53.

közel-keleti dhimmik tipológiai összevetésének. A keresztények, mint egy vallás hívei, a ruméliai keresztény *millet* tagjai voltak; a zsidók a zsidó *millet*be lettek szervezve; tehát az etnikai hovatartozás lényegtelen és érthetetlen volt a muszlim hódítóknak: ők az emberi személyes identitást a vallási hovatartozás alapján fogták fel.¹⁸ Meg sem érthették volna, ha bárkinek lehetősége lett volna feltenni azt a kérdést a szultánnak, hogy a keresztény dhimmik egymás közt olyannyira különbözhetnek, hogy több önálló keresztény egyház is létezett már az oszmán hódítás előtt.¹⁹ A konstantinápolyi pátriárkának tehát két lófarkas zászlóval járó katonai kíséretet adtak, mint a keresztény *millet* fejének. A világi phanarióták pedig a kezükben tartották a megvásárolható egyházi pozíciókat, még a pátriárkát is, mert az ambíciózus papi jelölteknek a tisztség elnyerésére szükséges korrupciós pénzét ők adták, legalábbis – elvben – kölcsönözték.²⁰ Ezt a korrupciót semmilyen eszközzel sem lehetett feltartóztatni, mivel az oszmán birodalom eleve minden pozíciójában korrupt volt, és mivel a phanarióták igen magas állami pozíciókat is betöltöttek, ezért sok esetben görög ortodox származású oszmán állami tisztviselő feladata lett volna leleplezni a görög ortodox gazdasági elit politikai hatalmat vásárló lépéseit; ezzel a kör bezárult.

Az ortodoxiának így az Oszmán Birodalom a viszonylagos nyugodt létezését biztosította, míg a fő ellenség a katolikus Nyugat volt a balkáni népek szemében, főleg az egyházi uniós törekvések okán.²¹ A katolikus, vagy egyáltalán, az iszlám-ellenes irodalmat az a közvéleményben elterjedt csúsztatás befolyásolta, miszerint az arab iszlámot, az ezt követő közel-keleti szeldzsuk-török iszlámot, illetve a Balkánt meghódító török, oszmán iszlámot nem különböztetik meg; noha politikai berendezkedésük, a meghódítottakkal szembeni magatartásuk és birodalmi szerkezetük lényegesen különböző volt.²² A fentebb kritikával illetett szerzők hibáit a közvéleményben jelenlévő hamis összemosás nem indokolhatja, mivel a történészek feladata (lenne) pontosan megkülönböztetni, és nem az elterjedt prekoncepciókat kritikátlanul átvenni. Az iszlám hatalom sohasem kényszerítette vallási áttérésre a „Könyv népének” számító keresztényeket, ha megfizették az anyagi- és az ember-adót.²³ Sőt, voltak esetek, amikor a görög, bolgár, szerb és albán katonai osztály tagjai megtarthaták birtokaikat, ha és amennyiben a hódítókkal együttműködtek; az oszmán tímár-birtokok rendszerébe illeszkedhettek be, s mint szpáhik teljesítettek szolgálatot a szultán hadseregében,²⁴ amint fentebb ezt kiemeltük Sokolović Mehemed beglerbég, majd nagyvezér példáján. A balkáni népek ezeket a relatíve kedvező lehetőségeket azonban teljességgel elvesztették, és a helyzetük azonnal súlyosbodott, sőt a kulturális identitásuk megsemmisülését jelentő állapotot hozott, amikor a görög phanarióták politikailag jelentős pozíciókba kerültek; amelyet a maguk szempontjából érthető s elfogadható módon a görög nemzeti ortodox kultúra fejlesztésére használtak, ám nemcsak a görögség javára, hanem a többi keresztény nép kárára. Tegyük hozzá, hogy a phanarióta elit tagjai kiemelkedő nyugat-európai műveltséggel rendelkeztek, itáliai s német iskolázottsággal.²⁵ Ezzel a gazdasági, adminisztratív és kulturális elitel a folklór-vallásosságba süllyedt szerb ortodoxia nem lehetett versenyképes; a nemzeti jelleg pri-

¹⁸ BRAUDE 1982. 70–75.; URSINUS 1989. 195–207.

¹⁹ KARPAT 1982.; KARPAT 1997.

²⁰ ROUCEK 1946. az egyházi tisztségek vásárlására s így a fanarióta korrupcióra: 370.

²¹ SHERRARD 1959.; WARE 1964.

²² A Balkánon jelenlévő iszlám sajátosságaira, s az arabokkal szembeni különbségekre vö. HASLUCK 1982.

²³ CVIJIC 1918. 281.; KITROMILIDES 1999.

²⁴ INALCIK 1953.

²⁵ JELAVICH 1983. 53–55.; vö. STRAUSS 1995. a fanarióták nyugati egyetemi képzettségére 191–194, utóbbinál e kérdésre kiemelkedően gazdag bibliográfiával felszerelt a jegyzetapparátust hoz.

mitív túlhangsúlyozása pedig a védekezésben teljesen érthető, még a keresztény hit rovására is megbocsátható. Amikor még a szerb és a bolgár nyelv mindennapi használata ellen is felléptek a phanarióták, hivatali és egyházi-kulturális téren méginkább.²⁶ A templomi könyvek és a kolostorokban őrzött kéziratok tömegei semmisültek meg a keresztény görög phanarióták „feleberáti” kezeitől, és a klérus minden vezető pozíciójába, sok esetben a szerb falusi pópák helyébe is, görög papok ültek. Egyedül a Magyar Királyságba települt szerbek mentesültek a balkáni görög testvérek elnyomásától, és így csupán itt volt lehetőség a szerb nyelv önkormányzati használatára s az egyházi szláv liturgia végzésére.²⁷ A Magyar Korona országaiba több hullámban települtek be szerbek, amit a regionális és helytörténeti kutatásoknál különösen figyelembe kell vennünk.²⁸

Szerb könyvimport Magyarországra nyugat-ukrán területekről

Jóllehet a szerbek állandóan panaszkodtak a magyarokéhoz és általában, a Habsburg Birodalom katolikus lakosságához viszonyítva hátrányos helyzetükre, mégis a Balkánon élő testvéreikhez képest jóval kedvezőbb körülményeket élveztek.²⁹ Ez tükröződik a liturgikus könyvek beszerzésében is. A 17–18. században itt, a Habsburg Birodalom területén vásároltak szerkönyveket, amelyeket a mai ukrán és fehérorosz területeken nyomtattak, tehát ekkor még alapvetően nem vásároltak és nem is kaptak a nagyorosz (cári birodalmi) nyomdák termékeiből. Az ennél korábbi kiadású könyvek viszont alapvetően a déli szláv, elsősorban velencei nyomdatemékek, illetve nyugat-európai nyomdák szerbek részére nyomtatott könyvei (Párizs, Tübingen).³⁰

A cirill szerkönyvek kutatása csak a huszadik század nyolcvanas éveitől kezdve fordult a római katolikus könyvgyűjtemények felé, melyeket a bizánci, ortodox kultúra szempontjából eddig nem vizsgáltak.³¹ A fentieket szignifikánsan alátámasztja Sós-kút község egykori szerb egyházközségének a liturgikuskönyv-gyűjteménye, gazdag marginália-anyaggal, amelyet most a Veszprémi Érseki Könyvtár őriz, és amelyet jelen tanulmány szerzője dolgozott fel a kilencvenes években.³² A domináns ezekben a gyűjteményekben is a Lembergben működő Brátszvo (Testvérület), a Pocsájevben lévő Lávrá³³ és Unev, illetve Kijev nyomdáiból, tehát a közép és főleg nyugat-ukrán területekről származó anyag.

Kimelendő Nikolas Milovanović possessor,³⁴ és a tőle származó, más gyűjteményekben

²⁶ ROUCEK 1946. 370.; vö. TEMPERLEY 1917. 111–113., 123–124.

²⁷ TEMPERLEY 1917. 111–113., 123–124.

²⁸ Erről szóltunk a Fejér megyei szerb immigráció kapcsán, lásd alább ³². jegyzet.

²⁹ PICOT 1873.; SCHWICKER 1880.; PALIĆ 1995.

³⁰ Párizsban és Tübingenben kiadott szerb nyomtatványokra vö. FÖLDVÁRI 2011.

³¹ A hazai cirill szakbibliográfia kutatástörténetére és a római gyűjtemények felé fordulásra vö. FÖLDVÁRI 1993b.; FÖLDVÁRI 2001. A kezdeti lépéseket összefoglalta OJTOZI 1984.; Uő 1984a; Ojtozi még egyáltalán nem vette tekintetbe, hogy olyan gyűjteményeket is kutatni kellene, amelyek jellegükben nem bizánciak ugyan, de történetük során ilyen jellegű anyagok is bekerültek állományukba.

³² FÖLDVÁRI 1994.; vö. róla: MAY 2008. és FÖLDVÁRI–OJTOZI, 1995.

³³ A Lávrá kiemelt kolostoregyüttest jelent; ahhoz hasonlítható rang, mint a nyugati kereszténységben a basilica minor. Eredete: görög λάυρα ‘város’, ami a bizánci korban arra utalt, hogy e kolostoregyüttesek zárt és önálló egységek. Ukrajnában jelenleg három kolostoregyüttes viseli a lávrá rangját, a történelmi időkben azonban kettő volt csak, a modern kortól eltekintve, Kijev és Pocsájev kolostoregyüttese viselte a lávrá címet, mint kulturális-gazdasági központ. VOLHOVITINOV 1831.

³⁴ FÖLDVÁRI–OJTOZI 1995. no. 8. a hosszas possessori kézbejegyzés fotokópiájával.

őrzött könyvek, mint a Szentendrei Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény és Könyvtár anyaga, mely a marginála anyaggal együtt került feldolgozásra.³⁵ Ne feledjük, hogy a cári birodalom csak a tizennyolcadik század végétől, már a lengyel állam felosztása után kezdett a balkáni kérdésekbe komolyabban avatkozni, s az orosz kulturális támogatás is ekkor erősödik fel.³⁶ Korábban a szerbek a nyugat-ukrán területekkel, tehát akkor lengyel fennhatóság alatt lévő kulturális központokkal ápoltak intenzívebb kapcsolatokat (bár egyik irány sem kizárólagos).

Ebben a tekintetben erős korrekcióra szorul HODINKA Antal, aki szerint alapvetően a „moszkoviai”, tehát nagyorosz, cári birodalmi könyvek domináltak a behozatalban, és pedig a legális könyvárusok útján, akik szerinte csak 1772-ig működhettek, amikor a tevékenységüket Mária Terézia betiltotta.³⁷ Annak ellenére, hogy betiltanak valamit, még tovább folyhat, sőt! A nagyorosz könyvek állítólagos többségét már a hazai cirill réginyomtatvány-kutatás huszadik századi klasszikusa, OJTOZI Eszter is kritizálta, nagyszámú könyv alapján, amelyeket ő írt le.³⁸ Tanítványa s a szakterület folytatója, FÖLDVÁRI Sándor kiterjesztette a vizsgálatokat két irányban: a római katolikus könyvtárakban őrzött, és ezért korábban figyelmen kívül hagyott liturgikus könyvek leírására, valamint a levéltárakban folytatott possessor- és proveniencia-kutatásra, melyet OJTOZI mellőzött.³⁹ Ezekből az új kutatásokból kiemeljük, hogy az Egri Érseki Levéltár Archivum Vetus anyaga mind a szerb fondban, mind a munkácsi fondokban, mind a kanonokok és egyéb egyházi személyek personalia dossziéiban számos forrást őriz latinul, amelyek cirill betűs liturgikus könyvek jegyzékei, vagy ilyenek beszerzésére vonatkozó levelezések.⁴⁰ Jóllehet a szerbekre vonatkozó szakirodalom HODINKA korában is felhívta már a figyelmet arra, hogy a Bécsben felállított Kurzböck nyomda⁴¹ termékeit a szerbek nem preferálták, és Mária Terézia más intézkedéseit sem tartották tiszteletben; a könyvek behozatala szerb, zsidó, görög kereskedők útján, illetve keleti-szláv területen tanuló szerb értelmiségiek által folytatódott.⁴² A Magyar Királyságban csak a Budai Királyi Egyetemi Nyomda termékei váltak elterjedté, és hatottak mind a szerbekre, mind a többi szláv népre, ám ez már a tizenkilencedik században, új történelmi korszakban történt.⁴³ Hozzátehetjük, hogy a bécsi Kurzböck-nyomdát is beolvasztották az Egyetemi Nyomdába, mely utóbbi privilégiumot kapott a szerb nyomdatermékek előállítására (vagyis örökölte Kurzböck, illetve tulajdonos-utóda, Novaković privilégiumát); nézetünk szerint a szlávok nemzeti kultúráinak fejlesztésében kardinális Budai Királyi Egyetemi

³⁵ SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO-ZISI 1991. No. 90., illetve Milovanovity mint possessor személyére: GROZDANOVIĆ–PAJIĆ 1982.

³⁶ KÁLLAY 1877. (Az 1768–1774 közti orosz–török háborút lezáró békekötés után, amelyen 1774. július 21-én Kücsük-Kajnardzsiban a török szultán kénytelen volt elismerni a cárt minden pravoszlávok patrónusának az oszmán birodalomban.)

³⁷ HODINKA 1890.; Uő 1909.; Uő. 1925.

³⁸ OJTOZI 1977.; Uő, 1985.

³⁹ Földvári 1995b.; vö. MAGOCSI–POP 2002. 111.; FÖLDVÁRI 1996d.; FÖLDVÁRI 2000.

⁴⁰ FÖLDVÁRI 1996d.; FÖLDVÁRI 1997.; FÖLDVÁRI 2011. Továbbá, az egri cirill könyvekre vonatkozó levéltári forrásokból azóta bővebben kutatott iratcsomók mellett a püspöki protokollum helyeit legbővebben egy olyan korai publikációmban jelöltem, amely sajnos a szövegében fércmű, mert számos íráshibát és azóta pontosított megállapítást hoz, viszont hivatkozása szükséges, mert a protokollum helyeit legbővebben csak ott idéztem, ezért a püspöki levelezés kutatásában akkor számítógép helyett cédlákon őrzött és emiatt mára lappangó adatok vonatkozásában magam is ehhez nyúlók vissza: FÖLDVÁRI 1993a. 63–74.

⁴¹ A szakirodalom sokszor e-vel írja: Kurzbek, de a cirill betűs bécsi kiadványok német címlapján Kurzböck olvasható! Vö. FÖLDVÁRI 1994. 170.; FÖLDVÁRI–OJTOZI 1992. Katalógus-rész.

⁴² KOSTIĆ 1912.

⁴³ GAVRILOVIĆ 1974. és a budai nyomda legfőbb szakértője: KIRÁLY 1973. 1–4.; KIRÁLY 1980.; KIRÁLY 1981.; KIRÁLY 1985.; KIRÁLY 1993.; főleg az általa szerkesztett KIRÁLY 1983.

Nyomda termékei főleg amiatt váltak elfogadhatóbbakká, hogy a cenzorai s a szerkesztői éppen a megfelelő nemzetiségi eliten prominens képviselői közül kerültek ki. Példaként említhetjük a ruszin Tarkovics Gergelyt (Grigorij Tarkovič, a későbbi eperjesi görög katolikus püspök), aki Jozef Dobrovskýt, a szlavisztika (bevezetőnkben már említett) atyját orosz könyvekkel látta el.⁴⁴ De ne feledkezzünk meg a román cenzorokról sem, a görög katolikus (tehát nem ortodox!) pap román értelmiségiekről, akik a román írásbeliségnek, ugyanakkor persze a dákóromán elméletnek is, valamint a három államban élő románok egységes értelmiségi elitjének, vagy éppen a román oktatás ügyének élharcosai voltak.⁴⁵ Függetlenül attól, hogy ezeknek a személyiségeknek melyik lépését vagy nézetét hogyan értékeljük, az tény, hogy az egyetemi nyomda működése több szempontból gyökeresen más korszak. A bennünket foglalkoztató időszak végére nézve pedig jegyezzük meg, hogy a Kurzböck-nyomda felállítása is már a tizennyolcadik század utolsó harmadára esett; a szerbek immigrációi pedig a tizenhetedik századra, több hullámban, amelyek utolsó s legnagyobb – de nem egyedüli! – lépése volt 1690-ben Černojević Arzén pátriárka vezetésével a „nagy költözés”, a Velike Seobe.⁴⁶

Tehát a tizenhetedik egészében, és a tizennyolcadik század nagyobb részében vajmi kevés lehetőség volt arra, hogy Bécsből, vagy rajta keresztül, könyvek és/vagy eszmék áramoljanak be a magyarországi szerbek felé. A fentiek alapján tudjuk, hogy a szerb nemzeti s népi hagyományokat, írásbeliséget fenntartó ortodoxia radikális elgörögösítésnek esett áldozatul a Balkánon – ebből következik, hogy a Magyar Korona területén élő szerbeknek az a könyvbehozatal közvetített korszzerűbb, európaibb kultúrát is (fizikailag a könyvekkel, és átvitt értelemben is, az őket behozó személyekkel), amely könyvbehozatal a mai ukrán, a tárgyalt korszakunkban a lengyel korona területén működő kiadók nyomdatermékeit juttatta el a magyarországi szerbekhez. Ha NIEDERHAUSERnek igaza volt, és már a tizenhetedik században kialakulnak a nemzetté formálódás csírái, akkor ezt a könyvbehozatalt ennek az elő-nemzeti ébredésnek a katalizátoraként kell kezelnünk. Az általunk tárgyalt korszak pedig azzal zárul, hogy az aulikus nyomda felállítása nem töltött be jelentős űrt, amennyiben a szerb könyvbeszerzés bevált csatornákon folyt már korábban, és nem szüntette meg ezeket a csatornákat, amelyek tehát elég erősek voltak ahhoz, hogy életképesen fennmaradjanak a tiltó rendelkezések ellenére is.

A nyugat-ukrán és a fehérorosz nyomdák helyzete és jellege

Minthogy a szerbek által behozott könyvek domináns része származott nyugat-ukrán⁴⁷ és fehérorosz⁴⁸ nyomdákból, vegyük szemügyre, hogy ezek milyen kulturális üzenetet hordoz-

⁴⁴ Tarkovics Gergelynek a Budai Királyi Egyetemi Nyomda „rutén, illír és román” könyvek cenzoraként 1804–15. között kifejtett tevékenységéről KIRÁLY Péter és Olena RUDLOVCSÁK megjegyzik, hogy alapos nyelvi tájékozottsággal és kulturális felelősségtudattal, elfogulatlanul és becsülettel működött e népek nemzeti ébredésének szolgálatában: KIRÁLY 1981.; RUDLOVCSÁK 1981. 244–249. Román nyelvtudásáról és román könyvkiadásban játszott szerepéről: VERES–DOMOKOS 1982. 10., 63., 84., 137., 181., 196., 205., 207. Magyar nyelvtudásáról és a magyarokhoz való viszonyáról UDVARI 1994. 193–195.

⁴⁵ FLORESCU 1967.; VERES–DOMOKOS op. cit. 1982.

⁴⁶ POPOVIĆ 1954.

⁴⁷ A területi hovatartozásokra vö. bő kommentárral (a verso oldalakon szakszöveggel, a recto oldalakon térképekkel) MAGOCSI 1991.

⁴⁸ A magyar nyelvben Fehéroroszország, és nem Belarusz: amint Lengyelországot mondunk, nem pedig Polskát; vagy Oroszországot és nem Rosszját; illetve Németországot nem hívjuk Deutschlandnak, sőt Germániának

hattak. A téma kiemelkedő szakértője volt a közelmúltig Jaroszláv Dmitrovics ISZÁJEVICS akadémikus, az Ukrán Tudományos Akadémia Lembergben működő Kripjákevics Ukrainisztikai Intézetének nemrég elhunyt igazgatója, a Harvard Egyetem vendégprofesszora.⁴⁹ Kutatásai nyomán teljesen átformálódott a nyomdákat birtokló Testvérületekről (Bratsztvo, Confraternitas) és a nyomdatermékek jellegéről, valamint a korszak ukrán kulturális életéről alkotott képünk.⁵⁰ A nyugat-ukrán egyházi könyvkiadás jelentős részben tehát világi, civil társaságok tulajdonában állt, ami már önmagában is a polgárosodás melegágya.⁵¹ Maradtak egyházi, kolostori tulajdonban is olyan jelentős nyomdák, mint a pocsájevi Uszpenszkij Lávra vagy a Kijevo-Pecserszakaja Lávra nyomdái, de mindaz, amit a korszerűségről alább elmondunk, rájuk is vonatkozik. Jóllehet a bizánci liturgikus könyvek tartalma kötött, a kivitelezésük, állaguk, belső s külső díszítésük, a szövegek feletti fejlécek (zasztavka) s a fejezetek befejező láblécek (koncovka), főleg pedig az illusztráló rézmetszetek a vásárlók igényeihez igazodtak, tehát a kissé már polgárosuló, de nagymértékben a nyugat-ukrán kulturális miliőben élő hívek ízléséhez.⁵² Ezekkel a rugalmas és kicsinek vagy közepesnek mondható nyomdákkal szemben az orosz birodalomban sokáig egyetlen, de gigantikus nyomda működött, a moszkvai Pecsátnüj Dvor. Ez közvetve a cári udvar kézi vezérlése alatt állt: közepszerű tömegtermékeket előállító, bürokratikus szervezett intézmény volt, amely hatalmas profitot érhetett el azzal, hogy a végtelen orosz birodalomban a pravoszlávia, mint az állami vallás, nagyszámú fogyasztóközönséget jelentett. A hatalmas moszkvai nyomdának versenytársa nem volt; a kelet-európai síkság vagy a szibériai messzeségek egyházközségei nem kaptak mást, a moszkvai könyveket vásárolták.

Ezek a kötött szövegű liturgikus nyomtatványok előszavakkal és utószavakkal is elősegítették a vallásos közönség kultúrafogyasztását. (Ne felejtjük el, hogy a bizánci rítusban a liturgia szabályos végzéséhez mintegy tucatnyi fajta liturgikus könyv szükséges, némelyik ezekből eleve több kötetes, illetve több alfajra oszlik. A felhasználók tájékoztatása tehát szükséges; még a gyakorlott pópák esetében is, akik messze nem álltak mindig a teológiai liturgiaprofesszorok színvonalán.) Amint a régikönyv-kutatás élő moszkvai klasszikusa, LABÜNCEV kiemeli, a 16-17. század fordulóján a barokk stílusjegyek is megjelennek az előszavak szövegében, és az olvasóközönségre vonatkozólag is bizonyos következtetéseket vonhatunk le.⁵³ A nagyüzemi termelésből adódó sokszoros utánnyomás és a színvonaltalanság eredményezte, hogy az előszavak a 17. század elején megjelenő barokk igényesség után ellaposodó, sablonos moralizálás tölti ki a már csupán kötelező szokássá, ballasztá váló, távolról sem a kultúra vállalt hordozójaként funkcionáló előszavakat. A sokszorosan kinyomtatott, különféle liturgikus könyvekben válogatás nélkül ismétlődő szövegek az erkölcsre való buzdítás frázisait ismételtetik, ami a 16. század végi – 17. század eleji barokk gyöngyszem előszavakhoz képest is erős visszaesést mutatnak. Ezt a már hivatkozott Gyomin az orosz történelemben „szmutnoje vremja” (zavaros időszak) néven ismert korszakkal hozza kapcsolatba.⁵⁴ Majd a 17. század végétől, és főleg a 18. században, a fentebb

sem; Olaszországot sem nevezzük Itáliának; úgy a mondvacsinált politikai korrektség túlzásait hagyjuk meg némely nyugati népeknek, mi következetesen és pontosan azzal tiszteljük meg a fehéroroszokat, ha „Belaruszt” Fehéroroszországnak nevezzük.

⁴⁹ ISZAJEVICS munkásságára vö. KASINEC 1974.; ua. KASINEC 1984.

⁵⁰ ISAEVICH, 2002.

⁵¹ Az ortodox (azaz pravoszláv) testvérületekre a korábbi szakirodalomból időtálló monográfia FLEROV 1857., a testvérületek nyomdájáról uo. 120–134.

⁵² ISAEVICH 1966.

⁵³ LABYNCEV 1981.

⁵⁴ A 17. század kezdetén még neves orosz könyvkiadók igyekeztek a korabeli barokk stílusban irodalmi alkotásnak tekinthető szövegeket közölni az előszavakban, ami a század közepére mechanikus ismétléssé vált; a

említett nagyüzemi körülményekkel és a marketing teljes hiányával magyarázható e jelenség. Az ukrán előszavak ezzel szemben a vázolt eltérő (polgárosultabb) körülmények hatására keletkeztek, ám elemzésük óvatosan indult meg a szovjet időkben. Áthallásos megfogalmazások a fentieket bizonyítják, azaz az ukrainai nyomdatermékek formai s tartalmi fölényét;⁵⁵ az óvatos elemzéseket a korábbi polgári szakirodalommal szintézisbe hozták a már többször idézett ISZAJEVICS professzor munkái, melyekre még visszatérünk.

Súlyosabb következtetésre jutnak azok a szerzők, akik azzal érvelnek, hogy az ukrainai („kisorosz”) liturgikuskönyv-kiadás és általában az egyházi élet jelentős hatással volt a nagyorosz, cári birodalmi vallási életre s a szerkönyvekre.⁵⁶ Tehát némi túlzással ennek alapján az állítható, hogy ami modernizációt az orosz egyházi életben láthatunk, annak túlnyomó részben ukrainai gyökerei voltak.⁵⁷ Ami Szimeon Polockij tevékenységét illeti, tagadhatatlan, hogy a Kijevből Moszkvába települő 17. századi nyugatosító gondolkodó hatása nagy volt.⁵⁸ Majd a 18. század elején az orosz egyházat az abszolutisztikus államnak alárendelő, s azt a patriarcha tisztségének megszüntetésével a cári kormányzat egyházügyi minisztériumának számító színódussal helyettesítő Nagy Péter egyházügyi tanácsadója s reformjainak végrehajtója volt az a Feofan Prokopovics, akit a cár mint az ukrán egyház Rómában tanult, nyugati szellemmel átítatott, latinizáló teológusát fedezett fel Kijevben. Aki tehát a latin skolasztikán nevelkedett gondolkodó; s nem véletlen, hogy őt választja Nagy Péter jobbkezének, amikor az orosz egyházat át kell alakítani, tulajdonképpen vaskézzel szétverni bizonyos régi elemeket. Erre csakis egy Rómában nevelkedett, ám gyökereiben ukrán, tehát keleti keresztény, a latinos kultúrát saját földjére adaptálni akaró egyéniség alkalmas. Aki viszont nem a modernizálódó Nyugat-Európa, hanem az ott ekkorra már bemerevedett, konzervatívnak számító barokk-kori skolasztikán nevelkedett. Korántsem volt a kortárs nyugat-európai katolikus irányzatok fia, melyek a személyes vallásosságot, a belső lelki életet fejlesztették; a barokk művészetekben, irodalomban megjelenítették a túlárado örömet, az evangéliumból adódó boldogságot: a megváltott világ igenlését és az ebből adódó tobzódó barokk pompát. Ezt a poszt-tridentínus katolikus megújulás római teológiája elutasította. Nem állítható tehát, hogy a péteri reformok eredményeként az abszolutisztikus orosz állami bürokráciába beolvasztott orosz ortodox egyház vallási élete, legalábbis könyvkiadása, egyértelműen az európai nyitást követte volna, sőt az alkotmány nélküli orosz birodalmi apparátus diktatorikus irányításának alárendelve minden rugalmasságát elvesztette; szemben a „kisorosz”, a lengyel területek piacorientált ukrán könyvkiadásával.⁵⁹

Azt mondhatjuk tehát, hogy a korai barokk időkben⁶⁰ jelentős irodalmi műfajjá fejlődő liturgikuskönyv-előszavak gyorsan a műfaj irodalmiságát megkérdőjelező szintre süllyedtek. Ezeket a szövegeket – amint a metszeteket is – azután akár egy évszázadig újranyomták többféle liturgikus könyvben, vagy ugyanannak a szerkönyvnek a sokszori utánnyomásában. Az előszavak tartalmi s fogalmazási szempontból a 17. század végére sekélyesebbé, sematikusabbá váltak. Fő témájuk a morális feyelem – tehát nem a belső lelki fejlődés (ami barokk lelkiség lenne!), hanem

szerzők és a liturgikus könyvek nevesítésével és részletes idézésével: DEMIN 1985. 2. fejr. 36. skk., a XVII. század kezdetére kül. 39–43.

⁵⁵ SAZONOVA 1981. 153–187.

⁵⁶ HODINKA 1925.

⁵⁷ HARLAMPOVICH 1914. ukrán hatás a moszkvai könyvnyomtatásra: 783–786; Szimeon Polockij moszkvai nyomdája: 439–440; ukrán rézmetszetek (a dúcok átvitele és) használata Moszkvában: 785.

⁵⁸ HORAK 1968. 117.

⁵⁹ Feofan Prokopovics, az új kultúra és egyház kérdéseiről lásd in CRACRAFT 1971.; ROTHE 1984.

⁶⁰ ISAEVICH 1987. 54–63.

a parancsra végrehajtott metanoia (mint ekkorra már anakronisztikus középkorias aszkézis) –, az erkölcsileg lusta lelkű hívek noszogatása, s az emberi gyarlóság e közhelyeit nem túl igényes megszövegezésben ismétlik. A 16–17. század fordulóján virágzás, majd pangás és ellaposodás jellemzi a műfajt, ami sok más ok mellett összefügg az orosz történelemben „Szmuta” (Zavaros Idők) nevű korszak sajátosságaival is. Az egyházat hivatalnokszerűvé degradáló nagypéteri „européer” reformok, majd a külföldre felvilágosodást mutató, belföldön önkényuralomban tobzódó Katalin cárnő, vagy fia, az elmebeteg Pál cár idejében a gigantikus moszkvai nyomda semmiképp sem lehetett a korszerűség fellegvára.

Ezzel szemben a szakirodalomban egyértelmű, hogy a mozgékony fehérorosz és nyugat-ukrán nyomdák a kommentárokból csakúgy, mint az illusztrációkban, sokkalta mélyebb, sokrétűbb és rugalmasabb hatásait mutatják a lengyel közvetítéssel átvett barokk és klasszicista nyugat-európai kultúrának.⁶¹ Ezek a kiadók messze nem rendelkeztek olyan garantált és nagy volumenű vásárlóközönséggel, mint a moszkvai nagy testvérük. Ellenkezőleg, ezeken a területeken sok nyomda működött, a néhány nagyobb, de moszkvai szemmel apró, nyugat-európai mértékkel közepes (Lemberg/Lviv,⁶² Pocsájev⁶³, Szupraszli⁶⁴, Unev⁶⁵, Kijev⁶⁶) mellett néhány tucat kisebb.⁶⁷ Ezek a protestáns kommentárokhoz hasonló bő kísérelt szövegekkel is igyekeztek

⁶¹ ISAEVICH 1993. 214–239.; ISAEVICH 1994. 241–260.

⁶² Lemberg /Lviv könyvnyomtatására: PETRUSEVICH 1884. A viszonylag hozzáférhetőbb lengyel szakirodalom alapművei mára elavultak, de forrásaik miatt szükségesek, mivel a huszadik század ismert viharai nagy mértékben súlytották a kelet-európai levéltárakat: BANDTKIE 1826. 381–388.; ZUBRZYCKI 1836. a következő nyomdákra is.

⁶³ A Szent Uszpenskij (Megváltó) Lávra Pocsájevben a legrégebbi kolostor Volhíniában, tizenharmadik századi alapításával. A hagyomány szerint a Kijev-Peczerszkij Kolostor (Lávra) szerzetesei, a tatárok elől menekülve, ezen a dombos-erdős vidéken megfelelő helyet láttak új kolostor alapítására. A tizenhatodik század végéig szegény és elhagyott volt; ekkor Luck bírájának özvegye, Anna Tihovna Gojszka 1597. november 14-én alapítólevéllel és javadalmakkal látta el. Az alapítólevél eredeti szövege: [szerző nélkül.] Галичанин, 1863, vol 1. no. 3–4., 161–163; orosz fordításban: Амвросий, *Сказание о Почаевской Лавре*, 1878. A kolostor és a nyomda történetére: PETRUSEVICH 1863.; a nyomdáról kül. 168–172; a régi nyomtatványok 1829-ig terjedő katalógusa: 172–180. BANDTKIE 1826. vol. 2, 54–59., erről a fentebb mondtak.

⁶⁴ Magyar egyházi gyűjteményben őrzött ritkaság okán is megjegyezzük, hogy a szupraszli nyomdát azok az unitus baziliták alapították, akik Vilniusban (Wilno) kezdték a könyvnyomtatást, ám át kellett költöznükhöz Szupraszli; tanúsítja ezt legelső nyomtatványuk (Liturgikon – Szluzsebnik) vilnai kiadást jelző címlapja, de már szupraszli nyomtatást feltüntető kolofónja. Tanácsunkra restauráltatta ezt az általunk felfedezett példányt az Egri Főegyházmegyei Könyvtár: FÖLDVÁRI 1996c. 15–16. Az egri possessor a görög katolikus ruszinok itteni liturgia- s egyházi szláv nyelvtanára volt, aki homonnai esperes korában összekülönbözött a munkácsi püspökkel, ezért Egerbe menekült, ahol a hagyatéki leltárát és könyveinek jegyzékét mi találtuk meg: FÖLDVÁRI 1996b. 385–391. Korábbi szakirodalomból vö. FÖLDVÁRI 1996a.; FÖLDVÁRI 1992b. A szupraszli nyomdáról (az idézett régebbi lengyel szakirodalom, így Bandkie sokban elavult munkája mellett) modern monografikus feldolgozás is született: CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK 1993. Vö. még KAWECKA-GRYCZOWA 1959. 233–237.; LABYŃCEV 1978. A vilna-szupraszli Liturgikonról uo. 12.

⁶⁵ Unev nevű kis faluban megbúvó, de hosszú ideig működő kolostori nyomda; jellegzetessége, hogy nem testvérületek tulajdonában volt, sőt, a lemergi testvérülettel (Lvivszke Brátsztvo) sok jogvitát, a fennmaradásáért és üzleti érdekeiért küzdelmeket folytatott. A nyomdát Arszenij Zselibovszkij lemergi (Lvivi) püspök alapította. ZUBRZYCKI 1836. 30–31., 54–56.; PETRUSEVICH 1849. No. 16–19. (teljes lapszámok)

⁶⁶ Kijev könyvnyomtatására: a Kijev-Peczerszka(ja) Lávra kolostoregyüttesről vö. az előző jegyzetet; a nyomdára: ТИТОВ 1918; Az ukrán könyvnyomtatás 350. éves jubileumára 1924-ben megjelent egy összevont különszám a *Бібліологічні Вісти* (Kijev, 1924. No. 1–3.) folyóirat részéről, azonban ezt csak hivatkozásokon át ismerjük; a helyszíni kutatás nehézségei miatt. Vö. GORDINSKIJ 1924.

⁶⁷ A régebbi szakirodalmat kritikával összefoglalja: OGJENKO 1999. Az újabb szakirodalomra vö. ISZAJEVICS idézett munkáit, kül. ISAEVICH 2002.

a vallásos piacot meghódítani, tehát itt az előszavak és utószavak jelentősége minőségileg más.⁶⁸ Az ukrainai barokk előszavakat, mint irodalmi műfajt orosz szerzők is elemezték, minthogy az egyházi szláv nyelvnek a különböző redakcióiban íródván, egyazon makrokultúrkör alrendszeireiről beszélünk. Bővebben inkább nyelvtörténetileg történtek elemzések – az igeidők például az elő- s utószavakban egyszerűsödtek –, amelyek alátámasztják a stílusról mondottakat, az irodalmi kutatások bár szűkebbek, de témánk szempontjából inkább relevánsak, és elegendők a mondottak alátámasztására. Amíg a liturgikus részben ilyen változások természetesen nehezebben kivitelezhetők, addig a kommentárok rendkívül rugalmasan reagálhatnak az olvasók igényeire s a kor kulturális áramlataira (ugyanakkor a nyelvtörténészek csupán az egyházi szláv különböző redakcióinak vizsgálatát adatolják; ők tehát kevésbé figyeltek a kísértő szövegekre, mint a művelődéstörténészek). Továbbá, nem is minden kiadvány volt már kizárólagosan egyházi szláv szövegű, hanem a tizenhetedik század végére polgári jellegű könyvek is megjelentek, amennyiben adminisztratív és traktátus jellegű műveket e jelzővel minősítünk. A kérdés irodalmában viszonylag egyértelműen tükröződik, hogy az ukrainai szövegek irodalmilag igényesebbek voltak. Vagy ukrán kötődésű szerzők mondják ezt *expressis verbis*, mint ISZAJEVICS, vagy az orosz kötődésű szerzők jegyzetanyagából derül ki, hogy mikor idézik a nyugati („kisorosz”) területeken kiadott nyomtatványokat, és milyen vonatkozásban idéznek a megjelenési hely szerint nagyorosz kiadványokat. Ugyanez áll az illusztrációkra, melyek nemcsak mintegy képes Bibliaként működtek, hanem a barokk evilágiság jegyében a vallásos képeken is a gyönyörködtető, kulturális élvezeteket szolgáló invenció dominált.⁶⁹ Az olvasóközönség átlagos intellektuális szintje is jelentősen különbözött – pozitív irányban! – a moszkvai nyomda vásárlóinak színvonalától.⁷⁰ Ezekből, a korokban modernebb nyomdatermékekből fedezték szükségleteiket a magyarországi szerbek – nem a moszkvai dömpingből, aminek a messzebről való szállítása sokkalta drágább is lett volna,⁷¹ mint a közeli ukrainai nyomdákból kisebb szállítási árréssel behozható, minőségileg jelentősen jobb könyvek.

A szerbek mint fogyasztók

Végül, de nem utolsó, hanem elsősorban, a szerb vásárlóközönség dokumentációját vizsgáljuk meg a nyugat-ukrán Testvérületek nyomdái vonatkozásában. Ezt megtette már a sokat idézett ISZAJEVICS akadémikus is, három önálló monográfiában, illetve számos tanulmányban.⁷² A rendszeresen vezetett és az ukrainai levéltárakban ma is rendelkezésre álló nyilvántartások szerint a Testvérületek (Bratsztvo, Confraternitas) nemcsak eladtak, hanem ajándékoztak is könyveket. Nemcsak a zárandokoknak, nemcsak az esetlegesen odatévedőknek, hanem tervszerűen és rendszeresen támogatott szerb, macedón és román kapcsolataiknak is. A vásárló

⁶⁸ Az olvasóközönségre és a marketingre vö. ISAEVICH 1992.; ISAEVICH 1996. 214–239, a szövegeket korábban elemezte TITOV 1924. 57skk, ez a hely főleg a nyugati stílushatásokra is.

⁶⁹ ZAPASKO 1971.; STEPOVIK 1982.

⁷⁰ ISAEVICH 1978. 71–73.

⁷¹ Anyagi okokból a szerb egyházközösségek is használtak még a 16–18. században is kéziratos liturgikus könyveket; ezek közül kiemeljük, hogy az általunk leírt, Székesfehérváron őrzött példányban két évszázadon át folyamatosan találunk possessor-i bejegyzéseket, amelyek alapján a tizenhetedik századra datált kéziratot a tizenhatodikra kelteztük: FÖLDEVÁRI 1995a.

⁷² ISAEVICH 2002.; ISAEVICH 1996.; ISAEVICH 1966.

szerbekről hasonló nyilvántartások léteznek.⁷³ Egyértelmű tehát nemcsak az, hogy a magyar kutatók (FÖLDVÁRI, OJTOZI és a szentendrei szerbek⁷⁴) által vizsgált könyveken túl a máig meg nem őrződött, vagy lappangó, vagy azonosíthatatlanul rongált könyvekre szintén az áll, amit a kutatás mai helyzete mutat; azaz az idézett szerzők által reprezentált proveniencia-kutatás a teljes volumenre nézve reprezentáns.

Amint említettük, ez a megállapítás megfelel a könyvkereskedelemmel foglalkozó Mita Kostić 1912-ben kiadott dolgozatában képviselt álláspontnak. Ebben egyébként monográfia megírását is ígérte Kostić, amelyet a Habsburg Birodalom szerb lakossága könyvkultúrájának szentelne. Ez a könyv a kutatói közvéleményben élő konszenzusnak megfelelően megszületett ugyan, de fizikai valójában sajnos elérhetetlen, bár szerzője a Szerb (akkor Jugoszláv) Tudományos Akadémia méltó tiszteletnek örvendő tagja, Történettudományi Intézetének igazgatója s a szerb kultúrtörténet ismert szakértője volt, és a szerbofil munkáinak nagy része már interneten is elérhető. Kivéve a Habsburg Birodalomban élő szerbség könyvkultúráját feldolgozó állítólagos monográfiát.⁷⁵ Ennek előzményeként megjelent dolgozata felkeltette MARGALITS Ede figyelmét is, aki terjedelmesebb munkák rövid ismertetéséhez képest ezt arányosan bővebben ismerteti a Szerb történeti repertóriumában; továbbá, rövid tanulmány volta ellenére recenziót is implicált.⁷⁶ MARGALITS Ede nagy figyelmet szentelt ennek a kis terjedelmű tanulmánynak, amennyiben Kostić dolgozatát más, könyv terjedelmű publikációkhoz képest arányosan bővebben ismerteti. Kiemeli gondolataiból, hogy „[Mária Terézia rendeletére] csak a Kurzböck-féle könyveket volt szabad használni, de azért nem szűnt meg a külföldi könyvek becsempészése, mert az összes átmeneti kereskedés a szerbek, görögök és a zsidók kezében volt, és ez utóbbiak is szívesen csempészték be könyveket, mert ez nagy haszonnal járó üzlet volt.”⁷⁷

Figyeljük meg, hogy a görögök itt, a Magyar Királyságban együttműködtek a szerbekkel, bár ez nem volt felhőtlen. Az ortodox görögök sokat panaszkodtak szerb ortodox hittestvéreikre, mivel sok helyen közösen használták a templomot is; ám ezek a sérelmek semmiképpen sem hasonlíthatók a balkáni helyzethez. Itt, a magyar területen, a phanarióta elit hiányzott, a görögök és a szerbek nagyjából egyenrangúak voltak, ami kulturális és gazdasági működésüket illeti. Ha még arra is tekintettel vagyunk, hogy a Balkánon két oldalról is elnyomott szerbek a magyar területen védték a küzdelemmel, költözködéssel, az emigrációval kivívott helyzetüket, akkor az emberi együttélés okozta hétköznapi súrlódások ellenére ki kell jelentenünk, hogy a görög kereskedők itt némiképpen kompenzálták szerb hittestvéreiknek, amit a balkáni görög phanarióta elit elpusztított. Nem jószándékból vagy büntudatból, hanem társadalmi helyzetük és gazdasági érdekeik okán. Erre szignifikáns például szolgálhat Eger szerb és görög ortodox egyházközsége, melynek története s a két ortodox etnikum vallási kapcsolatai jól kutatottak, egyrészt a görögöket a tágabb összefüggésekbe helyező FÜVES Ödön, a magyarországi görögség enciklopédikus kutatója munkájaként, majd a szláv anyagokat és az egyházi szláv, latin, sőt a

⁷³ ISAEVICH 2006. főleg 5. fejelet. *The Publishing Activities of the Confraternities*. 200–236. jegyzetei uo. 270–303.

⁷⁴ Vö. FÖLDVÁRI Sándor és OJTOZI Eszter fentebb idézett munkáit, valamint a szentendrei szerbekre: SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO–ZISI. 1991.

⁷⁵ Azt biztosan tudjuk, hogy az 1886. március 4-én született Mita Kostić a bécsi egyetemen doktorált, és pedig a Kurzböck-nyomda és a szerbek viszonyáról írta disszertációját: KOSTIĆ 1910.; a szerbül közölt dolgozata pedig 1912-ben jelent meg Karlócán, így bizonyos, hogy bécsi doktori értekezésének a könyvvé fejlesztett változatát ígéri benne.

⁷⁶ ŽIVOJNOVIĆ 1912. *Recenzió*.

⁷⁷ MARGALITS 1918. 753–754. No. 953.

zsidó kereskedőkre vonatkozó német és jiddis forrásokat egyaránt kiválóan olvasó BIHARI József egri szlavista professzor tanulmányaiban.⁷⁸

Amint már utaltunk rá, az 1770-ben felállított bécsi Kurzböck nyomda főként az egyesültek (görög katolikusok, bizánci rítusú katolikusok) igényeit volt hivatva kielégíteni, minthogy alapítását a görög katolikus püspökök bécsi zsinata implikálta, melyet éppen a liturgikus könyvek miatt hívatott össze Mária Terézia,⁷⁹ miután a délvidéki Božičković Bazil unitus püspök sérelmezte, hogy a kárpátaljai ruszinok a katolikus hittel szemben téves, helytelen, eretnek megfogalmazású könyveket használnak.⁸⁰ Kézenfekvő, hogy a szerbek nem szándékoztak Bécsből unitus könyveket vásárolni, különösen, hogy az ellenük is agitáló, nemzeti vallásukra folytonos veszélyt jelentő délvidéki egyesült (görög katolikus) püspök fellépésének volt köszönhető a bécsi szláv nyomda felállítása. Noha nem szabad elfelejtenünk, hogy nem volt minden falusi szerb pópa megfelelően művelt ahhoz, hogy egyáltalán tudjon e kérdésekről. Annyit azonban a falusi pópák is észrevehettek, hogy a háromnyelvű, szláv, román és német katekizmus nem kifejezetten az ortodox szerbek népies nemzeti vallásosságának legjobb tápláléka, mert annyi logika már nem volt az aulikus bécsi nyomdában, hogy legalább külön-külön célozza meg az egyes nemzeti egyházakat és etnikumokat.⁸¹ Az oktatási segédletek, ábécéskönyvek természetesen kelendőek voltak (a bécsi udvar kényszerítő rendeleteire, mint alább erre kitérünk), azonban ezek száma általában a Kurzböck-nyomda termékszerkezete messze nem volt olyan változatos, hogy a legalapvetőbb liturgikus igényeket is kielégíthette volna.

Még az egyesültek vonatkozásában sem. A kárpátaljai ruszinok is nagy számban importáltak ukrainai nyomdákban hozott könyveket, mint például a tiszabüdi tutajosok áruszállító tevékenységével kapcsolatban UDVARI István említi, hogy Búd község jó anyagi helyzetét illusztrálják a 17. és 18. századi lemergő, kijeji, pocsajevi kiadványok vásárlásai. Közvetítőkként a tiszai (ruszin) tutajosokat jelöli meg. Forrásként „a tizenkilencedik századi eleji összeírások”-ra utal, tehát a provenienciát, még kevésbé a bekerülés előtti könyvmozgást a 18. századra visszamenőleg ez esetben rekonstruálni nem tudjuk. Az viszont szignifikáns, hogy még ekkor is importálták az ukrán nyomdák termékeit; a jelzettel is hivatkozott irat 1809-ből származik.⁸²

Ha mégis használta Kurzböck nyomtatványait a szerb iskolai oktatás, akkor ezt hivatali kötelességből tette.⁸³ A Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio educationis* egységesítette az oktatást, és természetszerűleg vonatkozott a Habsburg Birodalomhoz tartozó szerb iskolákra is, amelyek így kötelesek voltak e bécsi nyomda termékeit használni.⁸⁴ Az uralkodó rendeletére mintegy tízezer példányban adott ki a privilegizált Kurzböck nyomda Bukvart (ábécéskönyvet) és majdnem ugyanennyi példányban iskolai katekizist.⁸⁵ (A görög phanarióták okozta balkáni

⁷⁸ BAKOS 1977.; BIHARI 1956.; BIHARI 1958.; BIHARI 1960.; FÜVES 1958.

⁷⁹ LACKO 1975. A szükséges liturgikus könyvek megállapításáról uo. 11-19.

⁸⁰ A délvidéki unitusokra és Božičković püspökre a tov. irodalommal vö. FÖLDVÁRI 1998.

⁸¹ Szláv–román–német trilingvis katekizmus és egyik magyarországi példánya: *Kleiner Katechismus*, Wien, Joseph Kurzböck, 1777. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U. IX. 37. jelzet alatt. – Vö. FÖLDVÁRI 1992a. 170.; FÖLDVÁRI–OJTOZI 1992. Katalógus-rész.

⁸² UDVARI 1984.; Búd község cirill szerkönyveire vonatkozóan a Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 20. No. 30. iratára hivatkozik: uo. 137.

⁸³ Kostić 1985. (NB. ez a szerző nem a jelen dolgozatban központi szerepet játszó Mita Kostić, hanem névrokona, Slobodan!) Vö. ADLER 1974.

⁸⁴ ZEMAN 1979. Ez az osztrák szerző is ö-vel írja Kurzböcköt; az általunk kézbe vett nyomtatványkkal egyezően.

⁸⁵ SIMIĆ 2009.

helyzethez képest ez a bécsi kényszer is üdítőbb volt, hiszen a cirill betűket oktathatták és oktatták, ám a szerbek nem örvendhetek ennek osztatlanul. Ehhez még hozzájárul, hogy a magyar uralkodó osztály a szerbeket idegeneknek tekintette, vendégeknek, jövevényeknek, akiknek ezért nem járnak teljes jogok.⁸⁶ Az egyházak liturgikus könyveit már nem szabályozhatta rendeletileg az uralkodó, legalábbis elvben, hiszen a szerbek önkormányzata világi-egyházi jellegű volt, az egyes egyházközségek és az illető település szerb lakosságának önkormányzatisága jelentősen összefonódott. Őket királyi rendelettel a meghatározott liturgikus könyvek vásárlására kötelezni nem lehetett, ám azt megtiltotta Mária Terézia, hogy ilyeneket a birodalmi határokon át hozzanak; amint fentebb láttuk, nem tudott ennek sem érvényt szerezni. Azt pedig, hogy a már korábban beszerzett szerbkönyveket a szerb templomokban használják, még hivatalosan sem tilthatta meg az abszolutisztikus kormányzású s akaratos természetű uralkodónő.⁸⁷ A fentebbiek szerint a 17. században és a 18. század első felében beszerzett liturgikus könyveket a lengyel–ukrán könyvkiadóktól vásárolták a szerbek; ezek modernebb jellege pedig nyilván hatott kultúrájukra, főleg a vallási-nemzeti szláv öntudat erősítésével.

Az újabb magyar szakirodalom sokat foglalkozott a szerbek nagy betelepülésével, a *velike seobe* történetével, hátterével és következményeivel. Legutóbb egy szegedi konferenciakötet igyekezett összefoglalni a magyar kutatás állását. Arra viszont kevesen tértek ki, hogy a török időkben is több hulláma volt a szerbek magyarországra történő migrációjának, illetve, hogy a bevándorlás után kialakultak a közelebbi keleti szláv területekkel a kereskedelmi- s a kulturális kapcsolatok, már jóval az oroszok gyámkodását megelőzően.⁸⁸ Egy rövid előadásokat közlő konferenciakötetnek a keretei nem is teszik ezt lehetővé. Azt a rendkívül fontos és ismert tényt, hogy már a török idők előtt is éltek szerbek a Magyar Korona területén, sőt aktívan hatottak a magyar történelemre, csupán egy tanulmány érinti, de nem jut elég tér a korábban betelepültek lakhelyei s az újonnan jöttek folytonossága kérdésének.⁸⁹ A korábbi magyar szakirodalom főleg a fővárosban élő szerbség életterét vizsgálta folytonosságában. Ennek bővebb és igényesebb szerb szakirodalma van, amiből kiemeljük Dimko DAVIDOV településekre lebontott monográfiáját.⁹⁰ A szerbek társadalmi s közjogi helyzete megérett az újraértelmezésre, bár az adatokat és a forrásokat jól ismerjük már.⁹¹ Megvannak a szakmai feltételei s időszerűsége is az objektív újraértékelésnek, ami várat magára. Sajnos, a témát uraló színvonalas, de ismeretterjesztő munkák szakirodalomnak tekintése az elemző szintézis ellen hat.⁹²

A szélesebb összefüggések érdekében a gazdasági kapcsolatrendszer mélyebb vizsgálata hiányzik a magyar szakirodalomból; a szerbek az egyház-, a művészet- az esemény- és politikai történet kereteiben váltak a magyar kutatás tárgyává. A balkáni kereskedők elemző vizsgálataira komoly lépések történtek viszont a nemzetközi szakirodalomban. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a Balkánon kialakult egy kereskedőkből álló korai polgári osztály, melynek formálódását az oszmán hódítás katalizálta.⁹³ Nemcsak az osztrák tartományokba, hanem Franciaországba,

⁸⁶ PALÍC 1995.

⁸⁷ WINTER 1966.; WINTER 1971.

⁸⁸ A konferenciakötet: ZOMBORI 1991. A nagy bevándorlás előzményeiként kezelik a korábbi migrációkat: GAVRILOVIĆ 1991.; KÓHEGYI 1991.

⁸⁹ RÓKAY 1991. 51–64.

⁹⁰ DAVIDOV 1990.; Szorgalmas, ám elemzésre s összefüggésekre nem jutó munkákból: NAGY 1959.

⁹¹ HEGEDŰS 1991.; SZAKÁLY 1991.; A hasonlóan színvonalas magyar történészirodalomból vö. MÁLYUSZ 1994.

⁹² Ilyen például UROSEVICS 1969.

⁹³ STOIANOVICH 1960.

Lyonba, a francia üzleti élet központjába jutott el a szerb kereskedelem.⁹⁴ Ezzel kapcsolatban fontos kiemelnünk, hogy fentebb a párizsi, tübingeni kiadású liturgikus könyvekről beszéltünk a 16. században, tehát az általunk vizsgált állományokba irányult könyvkereskedelem is megerősíti, amit a nemzetközi szakirodalom általában elmond a balkáni kereskedőkről.⁹⁵ Noha színleg áttértek, legalábbis török ruhában jártak az ortodox kereszténynek született kereskedők is, a Pax Ottomanica gazdasági gyarapodásukat és polgárosodásukat hozta; hiszen a Porta védelmét élvezték, amikor több esetben az oszmán kormányzat beavatkozott a 16. század folyamán az osztrák tartományokban működő szerb (a forrásokban rác: Rasciani) kereskedők érdekében.⁹⁶ Az ortodox szerbek és a görögök a 16. században és a 17. elején még egyaránt profitáltak az oszmán politikából.

A görög gazdasági elit felemelkedésével és politikai elité válásával (a phanarióták uralmával) a balkáni kereskedő-polgárság összetétele egyoldalúvá vált. A tehetős vlach, makedon-szláv, illetve ortodox albán családok a 18. században/-ra hellenizálódtak. A francia, német, magyar és orosz partnerek, akikhez termékeiket szállították, egyöntetűen "görög" jelzővel illetik őket. Az egyetlen balkáni ortodox kereskedői réteg, amely részben vagy egészben elutasította a hellenizálódást, a szerbeké voltak, ám a 18. század végére – 19. elejére már a szerb kereskedők elgörögösülése is befejeződött – szögezi le Trajan SZTOJANOVICS, a Rutgers Egyetem professzora.⁹⁷ Hangsúlyozza, hogy a phanarióta görögök többsége társadalmilag kifejezetten alacsony rétegekből származó családoknak az oszmán birodalomban élvezett mobilitásával, a gazdasági megtollasodás után az állami pozíciókba jutásával vált az elit részévé; nagyon kevés volt köztük az eredetileg is nemesi család. A balkáni kereskedők ugyanakkor a városi középpolgárságot alkották, amely így a tárgyalt korszakunkban először szláv jellegű, majd elgörögösülő volt. Az urbanizáció tehát ugyanazt a phanarióta görögösítést mutatja, mind amit az egyházi vagy a politikai elit esetében láttunk fentebb. Ez a súlyosabb, hiszen a városok mind a gazdasági, mind a kulturális fejlődés letétmenyesei.⁹⁸

Kijelenthetjük, ennek a balkáni polgárosodásnak a szerbek esetében az is javára vált, hogy a Magyar Királyságba tudtak bemenekülni – bár itteni helyzetük a feudális magyar nemesi osztály ellenszévével és elvárt jogaik csorbításával volt terhes. Ez elég szomorú ránk, magyarokra nézve, mivel a Szent István-i *Intelmek* multikulturális értelmezésével szemben a befogadás helyett az elzárkózás magát a magyarságot is korlátozta, hogy a polgárosodás útján előre haladjon. Amíg a számunkra Bécs, a testőrírók, valamint egy ehhez képest kevésbé hangsúlyozott jelentős tényező: a protestáns nemesség fiainak németalföldi peregrinációja közvetített modern európai kultúrát, addig a szerbek számára fontos lehetőség volt a lengyel-ukrán területekkel való kapcsolatokon át ezek szláv polgárosodása, legalábbis a 18. század második harmadával bezárólag (időben ez Lengyelország felosztását jelenti). Megerősödtek ezek a kapcsolatok a 18. század közepén, amikor egy szerb mikro-állam jött létre az ukrán területek szívében: „Nova Srbia”, Új Szerbia (KOSTIĆ 1923).⁹⁹ Ezen az úton olyan kulturális hatások érték a szerbeket, amelyek nemcsak az ortodox

⁹⁴ Lyonban „török” kereskedőknek nevezték őket, de behatóbb vizsgálattal a disztíngválás lehetséges: PANNIER 1937.

⁹⁵ FÖLDVÁRI 2011.

⁹⁶ KOSTIĆ 1952. a szerb kereskedők érdekében tett oszmán diplomáciai lépésekről: 38, 199.

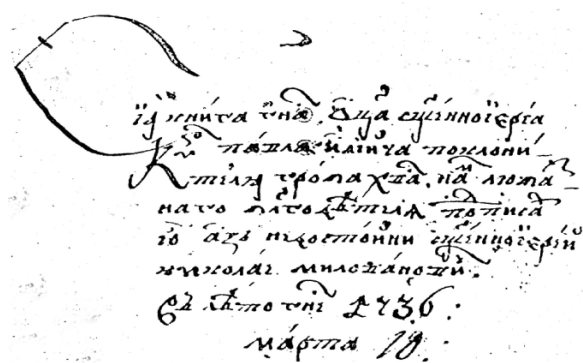
⁹⁷ STOIANOVICH 1960, 311.

⁹⁸ STOIANOVICH 1960. 312–13.

⁹⁹ A szerbeknek az ukrán területeken alakított mini-államára vö. monografikusan és a kérdés irodalmával: KOSTIĆ 1923.

vallás kereteiben formálódó nemzeti tudatukat fejlesztették, hanem a nyugat-ukrán könyvkiadás igényesebb termékeivel ízlésüket is formálták. A vallásgyakorlás – így a szerkönyvek használata – nem csupán hit és imádság, hanem ízlésformálás, életmód, szokások és a személyiség formálódását jelenti. A polgárosodás elválaszthatatlan az életmódot átható vallási szokásokban és lelkiségben is megnyilvánuló közösségi tudattól és létformáktól, mivel a közösség autonómiája fejleszti s erősíti tagjainak identitástudatát is, ezáltal a feudálisan kötött személytől az autonóm polgári személyiség felé halad. A Habsburg Birodalom szláv etnikumainak nemzetté válásában tehát Bécs mellett jelentős volt az a patkó-forma út, melyen át a nyugat-európai kultúrhatások a német, onnan a lengyel területeken keresztül az ukrán korszerűbb kultúrtermékek, azaz könyvek formájában jutottak el a magyarországi szlávokhoz, adott esetben a szerbekhez, és identitásuk lelki táplálékává váltak.

*

Nikolas Milovanović tollából származó possessori bejegyzés, egy ritka hosszú marginalia szövegben ❖ Veszprémi Érseki Könyvtár, fotó Dolinka József fényképész; elsőként közli FÖLDVÁRI 1994. 311; a szerző saját engedélyével utánközzölve.)

A tárgyalt könyvkereskedelem színtere a XVIII. században: a nyugat-ukrán területek mint a Lengyel Királyság részei, valamint a karlócai béke után a Habsburg Birodalomhoz tartozó déli végek ❖ MAGOCSI 1991

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött Vilna-Suprasli Liturgikon (Szluzsebnik) 1692/95, címlap és Habina Lukács possessor kézjegye; a szerző felfedezése; tanácsunkra néhai Antalóczi Lajos könyvtárigazgató restauráltatta eme ritkaságot ♦ Vö. FÖLDVÁRI 1995a.; Uő 1996b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADLER, PHILIPP J. (1974): Habsburg school reform among the Orthodox minorities 1770–1780. *Slavic Review* vol. 33. no. 1, 28 skk.
- AMVROSYJ (1878): Амвросий, *Сказание о Почаевской Лавре*, 1878.
- BAKOS JÓZSEF (1977): Adatok az egri görögök történetéhez. *Antik Tanulmányok* 24. évf. 2. sz. 230–231.
- BANDTKIE J. (1826): *Historya drukarń Królestwa Polskiego*. 1. kötet. Kraków.
- BIHARI JÓZSEF (1956): Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 2. Eger. 392–456.
- BIHARI JÓZSEF (1958): Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 4. Eger. 572–580.
- BIHARI JÓZSEF (1960): Egy szerb tanító nyugtája. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 6. 1960. Eger. 544–545.
- BRANDL, V. (1883): *Život Josefa Dobrovského*. Brno.
- BRAUDE, BENJAMIN (1982): Foundation myths of the millet system. In Benjamin Braude – Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. vol 1. New York – London, Holmes & Meier Publisher. 70–75.
- CRACRAFT, JAMES (1971): *The Church Reform of Peter the Great*, London – Stanford (Calif., USA), Stanford University Press.
- CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, MARIA (1993): *Oficina supraska 1695-1803*. Warszawa.
- CVJIĆ, JOVAN (1918): *La Péninsule balkanique*. Paris, Colin.
- CZIGÁNY, LÓRÁNT (1986): *The Oxford History of the Hungarian Literature*. 2. ed. Oxford, Clarendon Press.
- DAVIDOV (1990): Давидов, Димко: *Споменици Будимске епархије*, Београд.
- DEMIN (1985): Дёмин, Анатолий Сергеевич: *Писатель и общество в России XVI-XVII веков: Общие тенденции настроения*. Москва, Наука.
- FLEROV (1857): Флеров, Иван: *О православных церковных братствах*. Санкт-Петербург.
- FLORESCU, RADU R. (1967): The Uniate Church: Catalyst of Rumanian National Consciousness. *The Slavonic and East European Review* vol. 45. no. 105. 324–342.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1992a): Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 108. évf. 2. sz. 169–173.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1992b): Habina Lukács, a görög katolikusok egri tanára. *Hevesi Napló* 2. évf. 3. sz. 23–24. (Hozzájárulásként elhangzott: „Az egyház és a barokk kor Egerben” c. konferencián, Eger, 1992. július 18-án.)
- FÖLDVÁRI SÁNDOR – OJTOZI ESZTER (1992): *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1993a): Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai. In *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 21. *Tanulmányok a szláv filológiai köréből*. Eger. 63–74.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1993b): Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet. In Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza. 295–302
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1994): Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek proveniencia-kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 110. évf. 3. sz. 307–314.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1995a): Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kéziratok Oktoich provenienciája. In H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, JATE Szláv Tanszéke. 71–76.
- FÖLDVÁRI (1995b): Фёльдвари, Шандор: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки. *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae* 27. 83–96.
- FÖLDVÁRI – OJTOZI (1995): Фёльдвари, Шандор – Ойтози, Эстер: Кириллические книги Веспремской Архиепископской библиотеки и южнославянская миграция в селе Шошкут. *Studia Slavica Savariensia* vol. 4. no. 1–2. 143–157.

- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1996a): *Adatok Habina Lukács egri könyvtáráról*. VI. Debrecen. Debreceni Szlavisztikai Füzetek. 51–55.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1996b): *Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról*. Magyar Könyvszemle 112. évf. 3. sz. 385–391.
- FÖLDEVÁRI (1996c): Фёльдвари, Шандор: Супрасль как белорусский центр культуры и экземпляр в Венгрии первой книги супрасльской типографии. In Аляхнович, Микалай – Золтан, Андраш (сост.): *Материялы канференции 19 красавика 1996 года*. Budapest. Hungaro–Alboruthenica 1. 15–16.
- FÖLDEVÁRI (1996d): Фёльдвари, Шандор: Стародруки кириличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини. In Мишанич, Олекса (сост.): *Третій Міжнародний Конгрес Україністів 26–29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; Доповіди та повідомлення*. Харків. 188–192.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1997): Фёльдвари, Шандор: Памятники обучения закарпатских грекокатолических русинов в г. Эгер In Lendvai, Endre – Hajzer, Lajos (szerk): *Slavica Quinqueecclesiensia III*. 1997. (Pécs, A szláv nyelvek oktatásának elmélete és gyakorlata (III.) nemzetközi konferencia anyaga 1996, Április 26–27). Pécs, Krónika Publisher. 236–240.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1998): Bozsicskovics Bazil, az első körösi (krizsevci) szerb görög katolikus püspök. *Vigilia* 63. évf. 4. sz. 257–261.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2000): Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében. In *Könyv és Könyvtár*. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve 22–23. 2000–2001. 193–209.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2001): *Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében*. Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár. 193–210. *A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei* 225.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2007): A cirill betűs könyvek magyar tudósa: Ojtozi Eszter (1936–2006). *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle. Társadalom, tudomány, művészet*. 42. évf. 1. sz. 105–109.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2011): A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraujkori kapcsolatainak tükrözője. In Doncsev Toso – H. Tóth Imre – Menyhárt Krisztina (szerk.): *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100 évfordulója emlékére*. Budapest, Bolgár Kulturális Fórum. 192–207.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2013): Serbian National Awakening and Enlightenment as Inspired by the West Ukrainian Cultural Centres: Transmitted through the Hungarian Kingdom in the 18th Century, In Lőrincz András (ed.) *National question in Central Europe: Democratic responses to unresolved national and ethnic conflicts International Conference, 22–24 March, 2013*. Budapest: Institute for Cultural Relations Policy (ICRP), 2013. pp. 166–179. ISBN:978-615-5432-00-2 On-line kiadvány: http://culturalrelations.org/Files/Conferences/2013CentralEurope/ICRP-National_Question_in_Central_Europe-Conference_Proceedings.pdf
- FÜVES ÖDÖN (1958): Adatok az egri görögök történetéhez. *Antik Tanulmányok* 5. 77–81.
- GAVRILOVIĆ (1974): Гаврилович, Никола: *Историја хрипских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Нови Сад.
- GAVRILOVIĆ, SLAVKO (1991): A szerbek magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdése. In ZOMBORI 1991. 91–112;
- GIBB, H.A.R. – BOWEN, HAROLD (1957): *Islamic Society and the West*. London, Oxford University Press.
- GORDINSKIJ (1924): Гординський, Я. 1924: Бібліологічні Вісти (Kijev, 1924. No. 1–3.) *Старая Украина* no. 9. 165–169.
- GROZDANOVIC-PAJIC (1982): Гроздановић-Пајић, Мирослава: Ретки водени знаци у рукопису из Сентандрејских библиотеке. *Археографски прилози* 83–99.
- HADROVICS László (1942): *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei*, Budapest.
- HADROVICS, LADISLAUS (1947): *L'Eglise serbe sous la domination turque*. Paris. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée, VI.

- HARLAMPOVICH (1914): Харлампович, К. В.: *Малоросійське вплив на великорусскую церковную жизнь*. Казань.
- HASLUCK, E.W. (1982): *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford.
- HEGEDŰS ANTAL: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In ZOMBORI 1991. 127–136.
- HODINKA ANTAL (1890): Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle* 15. évf. 1-2. sz. 106-126.
- HODINKA ANTAL (1909): *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, MTA. (a belső címlap 1909 és nem a sok helyen tévesen hivatkozott 1910-esévszám!!),
- HODINKA ANTAL (1925): Muszka könyvtárusok hazánkban 1711–1771. In Lukinich Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Budapest. 427–436.
- HORAK, STEPHEN M. (1968): The Kijev Academy. A Bridge to Europe in the Seventeenth Century. *East European Quarterly* vol. 2. no. 2. 117. skk.
- INALCIK, HALIL (1954): Ottoman methods of conquest. *Studia Islamica* vol. 3. no. 2. 103–129.
- Inalcik, Halil (1953): Stefan Dušan dan Osmanli Imperatorluguna. XV. Asirda Rumeli de Hiristiyan Sipahiler ve Menşeleri. In *Mélanges Fuad Küprülü*. Istanbul. 207-248.
- Isaevich (1966): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.* Київ, Наукова думка.
- ISAEVICH (1978): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVIII вв. *Федоровские чтения* 1976. Москва. 71-73.
- ISAEVICH (1987): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: Послесловия московских изданий Ивана Федорова как литературные памятники. *Федоровские чтения*, 1983. Москва. 54-63.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1992): Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations. *Journal of Ukrainian Studies* vol. 17. no. 1-2. 17–28.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1993): Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenthth and the First Half of the Seventeenthth Centuries. *Journal of Ukrainian Studies*, 1993. javított újrakiadása: ISAJEVYCH 1996. 214-239.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1994): The book trade in Eastern Europe in the seventeenthth and early eighteenthth centuries. *Journal of Ukrainian Studies*. Javított újrakiadása: ISAEVICH 1996. 241-260.
- ISAEVICH (1996): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture. Lviv.
- ISAEVICH (2002): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів [Lviv].
- ISAEVICH YAROSLAV (2006): *Voluntary Brotherhood*. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton – Toronto.
- JAGIĆ, Vatroslav (1885): *Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808–1828)*. Sanktpeterburg.
- JAGIĆ, Vatroslav (1897): *Neue Briefe von Dobrowský, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*. Berlin.
- JELAVICH, BARBARA (1983): *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Century*. Vol. 1. *The Eighteenth Century*. Cambridge – New York, Cambridge Univ. Press. repr. 1993.
- JIREČEK, Constantin (1876): *Geschichte der Bulgaren*. Prague, 1876.
- KÁLLAY Béni (1877): *A szerbek története*. 1780–1815. I. köt. Budapest.
- KARPAT, KEMAL H. (1982): Millets and Nationality. The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era. In Benjamin Braude – Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. vol 1. New York – London, Holmes & Meier Publisher. 141–169.
- KARPAT, KEMAL H. (1997): The Balkan National States and Nationalism. Image and Reality. *Islamic Studies* vol. 36. no 2-3. 82–104.
- KASINEC, EVGENIJ (1974): Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book. *Recenzija* vol. 5. no. 1.
- KASINEC, EVGENIJ (1984): *Slavic Books and Bookmen. Papers and Essays*. New York.

- KAWECKA-GRYCZOWA, ALODIA (1959): *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Warszawa.
- KIRÁLY, PÉTER (1973): Die slawische Mundarten in Ungarn und die ungarlandischen Druckwerke in slawischen Sprachen. *Studia Slavica Hungarica* vol. 19. no. 1–4. 148–164.
- KIRÁLY, PÉTER (1980): Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. *Studia Slavica Hungarica* vol. 26. no. 1–4. 307–324.
- KIRÁLY, PÉTER (1981): Der ruthenische Buchverlag in Ungarn und die Universitätsdruckerei von Ofen. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 21. 14–22.
- KIRÁLY, PÉTER (ed.) (1983): *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*. Budapest, Akadémiai.
- KIRÁLY, PÉTER (1985): The Role of Buda University Press in Development of Orthography and Literary Languages. In Stone, George – Worth, David (eds): *The Formation of Slavonic Literary Languages*. Columbus (Ohio), Slavica Publishers.
- KIRÁLY, PÉTER (1993): *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777–1848*. Budapest.
- KITROMILIDES, PASCHALIS M. (1999): Orthodox Culture And Collective Identity In The Ottoman Balkans During The Eighteenth Century. *Oriente Moderno (Nuova Serie)* vol. (79) 18. no. 1, (*The Ottoman Empire In The eighteenth Century*). 131–145.
- KOSTIĆ, MITA (1910): *Einflüsse der Staatsbehörden durch die Kurzbeck'sche Buchdruckerei auf das serbische Geistesleben im XVIII-ten Jahrhundert*. Wien, 1910/11. Kézirat.
- KOSTIĆ (1912): Костић, Мита: Рускосрпска књижевна трговина Тerezјанског доба. Срем. Карловци.
- KOSTIĆ (1923): Костић, Мита: Српска насеља у Русији - Нова Србија и Славеносрбија. *Српски Етнографски Зборник* vol. 26. no. 1. 135–327. –reprint: Српско-Украјинско Друштво: ио., 2001.
- KOSTIĆ (1952): Костић, Мита: *Доситеј Обрадовић у историшкој перспективи XVIII и XIX века*. Београд, Српска Акад. Наук.
- KOSTIĆ, SLOBODAN (1985): Kulturorientierung und Volksschule der Serben in der Donaumonarchie zur Zeit der Kaiserin Maria Theresia In *Österreich im Europa der Aufklärung*. bnd. 2.Vienna. 847–866.
- KÖNIGYI MIHÁLY (1991): A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In ZOMBORI 1991. 65–78.
- KRBEC, M. – LAISKE, M. (1970): *Bibliographie der Veröffentlichungen von Josef Dobrovský*. Prague, Státní Pedagogické Nakl.
- LAVYNCEV (1978): Лавынецев, Юрий Андреевич (сост.): *Кирилловские издания супрасльской типографии*, Москва.
- LAVYNCEV (1981): Лавынецев, Юрий Андреевич: Введение 7–11. In Дёмин, Анатолий Сергеевич (сост.): *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва, Наука.
- LACKO, MICHAEL, S.J. (1975): *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata*. Roma. Orientalia Christiana analecta 199.
- MAGOSCI, PAUL ROBERT – POP, IVAN (ed.) (2002): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. University of Toronto Press.
- MAGOSCI, PAUL ROBERT (1991): *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle – London, Univ.of Washington Press. History of East Central Europe. vol. 1.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1994): A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez. *Történelmi Szemle* 36. évf. 3–4. sz. 227.
- MARGALITS EDE (1918): *Szerb történelmi repertórium*. Budapest, MTA.
- MARKOVICH, SLOBODAN G. (2011): Dositey Obradovich. The man who introduced modernity to the Serbs. *The South Slav Journal* vol. 30. no. 3–4. 5–27.
- MAY, JAMES E: Recent Studies of 18th-Century Book Culture 1986–2007. 42. *BIBSITE – The Bibliographical Society of America*. www.bibsocamer.org/BibSite/May/May-C18-culture.pdf. revised in 15 April 2008.
- MIRKOVIĆ (1965): Мирковић, Мирко: *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*. Београд.
- MOLNÁR, ANTAL (2008): A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In Molnár Antal: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Budapest, Balassi. 76–90.

- MYLONAS, CHRISTOS (2003): *Serbian Orthodox Fundamentals. The Quest for an Eternal Identity*. Budapest – New York, Central European University Press.
- NAGY LAJOS (1959): *Rácok Budán és Pesten*. Budapest.
- NIEDERHAUSER, EMIL (1965): The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. In Csáthi, Dániel – Katus, László – Rozsnyói, Ágnes (eds): *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. 2 vols. Budapest, Akadémiai Kiadó. 565–580.
- NIEDERHAUSER EMIL (1977): *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest.
- NIEDERHAUSER, EMIL (1982): *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest.
- OGIJENKO (1999): Огієнко Іван: Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. *Збірник Філіологічної Секції Наукового Товариства Шевченка у Львові*. vol. 10–11. 1925. reprint: Київ, 1999.
- OJTOZI, ESZTER (1977): *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs*. 1–2. Debrecen, 1977–1979.
- OJTOZI (1984): Ойтози, Естэр: Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. *Федоровские чтения 1980*. Москва. 123–125.
- OJTOZI (1984a): Ойтози, Естэр: Итоги и задачи исследования старопечатных славянских книг в северо-восточной части Венгрии. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* 16. 221–226.
- OJTOZI, ESZTER (1985): *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen.
- OROSZ, LÁSZLÓ (1982): The Hungarian Enlightenment and the Classicist Movement In Klaniczay, Tibor (ed.): *A History of Hungarian Literature*. Budapest, Corvina.
- PALIĆ (1995): Палић, Миленко: *Срби у Мађарској–Унарској до 1918*. Нови Сад.
- PANNIER, JACQUES (1937): Calvin et les Turcs. *Revue historique* 180. 282–283.
- PETRUSEVICH (1849): Петрушевич, А.: Историческія извѣстія о древней Архимандріи чину Св. Василія В. в селе Уневе Округа Золочевского. *Пчола, Львів (Lemberg)*. No. 16–19.
- PETRUSHEVICH (1863): Петрушевич, А. С.: Историческое известіе о древней Почаевской Обители чину св. Василія Великаго и типографій ея, с росписью в той печатним книгам. *Галичанин Lemberg / Львів*, vol. 1. no. 3–4. 158–181.;
- PETRUSHEVICH (1884): Петрушевич А.: *О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львовѣ в особенности*. Львів.
- PICOT, EMIL (1873): *Les Serbes de Hongrie*. Prague.
- POGAČNIK, JOŽE (1978): *Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk*. München.
- POGAČNIK, JOŽE (1977): *Jernej Kopitar*. Ljubljana.
- POROVIĆ (1954): Поповић, Душан Ј.: *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и племићи*. Београд.
- PRAŽÁK, RICHARD (1983): Zur problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergebuhrt in Mitteleuropa. In Bartens, Hans-Hermann (Hrsg.): *Sprache und Volk im 18. Jahrhundert: Symposium in Reinhausen bei Göttingen 3–6. Juli 1979*. Frankfurt am Main – Bern. 125–138. Opuscula Fennougrica Gottingensia.
- RÓKAY PÉTER (1991): A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In ZOMBORI 1991. 51–64.
- ROUCEK, JOSEPH S. (1946): The Geopolitics of the Balkans. *American Journal of Economics and Sociology* vol. 5. no. 3. 365–377.
- ROTHER, HANS (1984): *Religion und Kultur in den Regionen des russischen Reiches im 18. Jahrhundert*, Düsseldorf.
- RUDLOVCSÁK (1981): Рудловчак, Олена: *Біля джерел сучасності: Розвідки, статті, нариси*, Пряшів.
- RUNCIMAN, STEVEN (1968): *The Great Church in Captivity*. Cambridge.
- SAMARDŽIĆ, RADOVAN – DUŠKOV, MILAN (eds.) (1993): *Serbs in European civilization*, Beograd.
- SAZONOVA (1981): Сазонова, Л. И.: Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в(еков). особенности литературной формы. In Дёмин, Анатолий Сергеевич (сост.): *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва, Наука. 153–187.

- SCHEVILL, FERDINAND 1991: *A history of the Balkans*. New York, Dorset Press.
- Schwicker, Johann Heinrich 1880: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budapest.
- SHERARD, PHILIP (1959): *The Greek East and the Latin West*. Oxford.
- SIMIĆ (2009): Симић, Владимир: Културни трансфер у доба просветитељства. Орфелин, Калиграфија и реформа српских основних школа. *Зборник Матице српске за ликовне умености*, vol. 37. 193–219.
- SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO–ZISI (1991): Синдик, Надежда Р. – Грозданови–Пајић, Мирослава – Мано–Зиси, Катарина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји*. Београд–Нови Сад.
- STEROVIK (1982): Степовик, Д.: *Українська графіка XVI-XVII століть. Еволюція образної системи*, Київ.
- STOIANOVICH, TRAIAN (1960): The Conquering Balkan Orthodox Merchant. *The Journal of Economic History* vol. 20. no. 2. 234–313.
- STRAUSS, JOHANN (1995): The Millets and the Ottoman Language. The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th – 20th Centuries). *Die Welt des Islams*, New Series, vol. 35. no. 2. 189–249
- SZAKÁLY FERENC (1991): Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In ZOMBORI 1991. 11–50.
- TEMPERLEY, HAROLD W. V. (1917): *History of Serbia*. London, 1917, G. Bell & Sons Ltd. Reprinted by Howard Fertig Inc. New York, 1969.
- ТИТОВ (1918): Титов, Ф. И: *Типографія Києво-Печерской Лавры*. Киев/Київ.
- ТИТОВ (1924): Титов, Хв.: *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ.
- UDVARI ISTVÁN (1984): Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez: XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. 135–146.
- UDVARI ISTVÁN (1994): Tarkovics Gergely hajdódorogi éveiről. In Uő.: *Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, (1992) 1994². 193–195.
- UROSEVICS DANILÓ (1969): *A magyarországi délszlávok története*, Budapest.
- URSINUS, MICHAEL (1989): Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich. *Südost-Forschungen*, Bnd. 48. 195–207.
- VERESS ENDRE – DOMOKOS SÁNDOR (1982): *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848*, Budapest.
- VOLHOVITINOV (1831): Волховитинов, Евгений: *Описание Киево-Печерской Лавры, с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер*, Киев (Kiev).
- WARE, TIMOTHY (1964): *Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule*, Oxford.
- WINTER, EDUARD (1966): *Frühaufklärung: der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische*. Berlin, Akademie-Verlag.
- Winter, Eduard (1971): *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie Europa*: Wien.
- ZAPASKO (1971): Запаско, Яким, *Мистецтво кнни на Україні XVI-XVII століть*. Львів.
- ZEMAN H. (1979): Der Drucker-Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für die österreichische Literatur des 18. Jahrhundert. In *Die Österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750—1830)*. I. Graz. 149–151.
- ŽIVOJNOVIĆ (1912): J. Ж. [=Жівойновић]: Костић, Міта: Руско-српска књижарска трговина Терезіјанског доба. Сремски Карловці. *Летоник Матице Српске*. 87. 1912. 290. 83–84.
- ZOMBORI ISTVÁN (szerk.) (1991): *A szerbek Magyarországon: a szegedi múzeumban 1990. október 17-én tartott tudományos konferencia bővített anyaga*, Szeged.
- ZUBRZYCKI, D. 1836: *Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi*. Lemberg/Львів.